

SUMMARY

E. Balahuri, Ya Aleshkevich.

Ancient monuments of Upper Potisia in the period of founding Hungarian state (new aspects and conceptions)

Especially interest present archeological investigation on the territory of Upper Potisia. Among archeological monuments of this region we have distinguish early medieval sepulchral compux in the village of Choma (Beregovo district, Transcarpathian region). Here was founded more remains of weapon decoration and ceramics. This confirms high level of development of economy and material culture of Hungarians Tribes.

Research of this monument its very actual, especially before celebrate of 1000 years formation of Hungarian State.

АВГУСТ ЛЮДВІГ ШЛЬОЦЕР І ПРОСВІТИТЕЛЬСЬКА ПАРАДИГМА ІСТОРІЇ

Ганус С.О.

В історії науки часом зустрічаються постаті, життя і творчість яких складає цілу епоху. XVIII століття - це період панування "енциклопедизму" в філософії і науці. Це століття "титанів" Просвітництва, імена котрих нерозривно пов'язані з часом, в якому вони жили. Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Шіллер, Юм, Гіббон - цей список можна продовжувати. Серед когорти блискучих мислителів XVIII ст. варто згадати ім'я Августа Людвіга Шльоцера (1735-1809) - одного з тих, хто стояв біля колиски наукової історіографії, котра відокремлювалась від інших галузей гуманітарного знання.

Шльоцер народився в країні з пишною назвою, успадкованою ще з часів середньовіччя - у Священній Римській імперії германської нації, блискучі часи котрої були в далекому минулому. Після великих географічних відкриттів центр світової торгівлі перемістився на Атлантику. Спустошлива Тридцятирічна війна 1618-1648 рр. надовго закріпила, економічну відсталість, посилила закріпачення селян. Вестфальська система міжнародних відносин усталила німецьке дрібндержав'я, а сам термін "імперія" був фікцією. Загальноімперська влада не мала ніякого значення. В сучасних дослідженнях наголошується на прогресуючому розпаді середньовічного імперського утворення в Німеччині, для збереження котрого залишався малоефективний інструмент імперської ідеології [1]. Будь-які спроби реформувати державний механізм імперії наражався на опір суверенних князів, число котрих доходило до 360. Незалежними у своїх володіннях були біля 1500 імперських рицарів. Свої вольності все ще зберігали імперські міста.

Але час не обминув своїми новими віяннями і Німеччину XVIII ст. Вельми повільно, проте невпинно, долаючи середньовічні цехові обмеження пробивали, собі шлях відносини капіталістичного

підприємництва. Зростає товарність сільського господарства. Щоправда, в заельбській Німеччині цей процес був пов'язаний з так званим "другим виданням кріпацтва". В Австрії, Пруссії - найбільших німецьких державах - в другій половині XVIII ст. проводиться ряд прогресивних економічних і адміністративних реформ. Але намагання йти в ногу з часом виявилось також в посиленні князівського абсолютизму на зразок короля Франції Людовіка XIV. Князів-суверенів приваблював і блискучий спосіб життя французьких монархів, бо, не зважаючи ні на які витрати, вони намагалися збудувати свої "Версали", прагнучи перетворити власні столиці і резиденції на супутники єдиної "сонячної системи" царственної розкоші.

З Франції приходило й захоплення пануючою там модою на ідеї Просвітництва. Ними прониклись в Німеччині навіть ті, проти кого вони були спрямовані - великі і дрібні князі-деспоти, в яких "освіченість" органічно сумішалась із свавіллям, солдафонством, жорстокістю. З абсолютною владою, звичайно, ніхто не збирався розлучатися. Однак вельми хотілося виглядати монархами прогресивними, "освіченими" Адже ж дуже подобалася їм теза французьких просвітників про "союз государів і філософів", яка стала у багатьох німецьких князівствах мало чи не офіційною ідеологією [2]. В 1750 р. прусський король Фрідріх II навіть демонстративно запросив до себе Вольтера, слава котрого лунала тоді вже по всій Європі. Але вплив Просвітництва на діяльність прусського монарха дала змогу Ф.Мерінгу влучно охрестити його правління як "освічений деспотизм" [3].

Ідеї Просвітництва стали також надбанням інтелігенції, котра в Німеччині буда зосереджена переважно в університетах. Дивовижною була, порівняно з пануючими в німецьких землях політичними режимами, свобода навчання, викладання і ведення наукових досліджень в стінах вищих учбових закладів. Необхідною і основною складовою репутації професора університету були його наукові успіхи [4]. Відомий мате-

матик Г.Вейль вже з середини ХХ ст. так характеризує зміни, що відбувалися в системі вищої освіти в Німеччині в розглядувані часи: "...Університетський викладач замість навчання студентів мудрості, почерпнутої з книг, починає вчити їх мистецтву відкривати нові істини. Німецькі університети, в особливості університети в Галле і Гетінгені, можуть гордитися тим, що саме вони поклали початок цьому рухові і вперше проголосили принцип *libertas philosophandi* - свободи наукової творчості, викладання і навчання [5].

Німецька інтелігенція органічно сприйняла ідеї і принципи французького Просвітництва, насамперед раціоналізм - метод мислення епохи ХVII-XVIII ст. Раціоналізм - оптимістичний спосіб мислення, заснований на вірі в необмежену силу людського пізнання, яке в тому чи іншому ступені духовно володарює над усім сущим. Для раціоналізму існують лише проблеми, які ще не вирішені, але не такі, котрі є принципово невирішуваними. Раціоналізм надавав розумові право на необмежене панування [6]. Проти розуму неможливо було апелювати до якоїсь вищої інстанції. Тому Бог виключається з історії і розуміється або як філософський першопочаток всіх речей, або як першопричина - створювач законів, яким підпорядковується все в природі і суспільстві. Ці закони, самим Богом встановлені, навіть ним не можуть порушуватись. Всемогутності і величі Бога, з точки зору раціоналізму, протирічить те, що він сам може порушити встановлені ним закони [7]. Лише в цих умовах проблеми історії, які вважались надбанням теології, здобули можливість їх наукового вивчення.

Біографії людей науки - поширений жанр історичної літератури. Власне, конкретизація загальних тенденцій розвитку наукового процесу, його ключових принципів здійснюється в безпосередньому вивченні творчої біографії і праць окремих вчених. Це збагачує палітру наших знань в галузі історії науки. А наука історія, в свою чергу, органічно пов'язана із суспільними умовами, в котрих вона існує. За словами А.Гуревича "різні способи пізнання і зображення історії, що склалися в кабінетах істориків під натиском розвитку, який відбувається за межами цих кабінетів, визначають характер і зміст історичних знань, притаманних даному суспільству" [8]. Нагадаємо також знамениту сентенцію Й.Гейзінги про те, що історичне знання являє собою духовну форму, в котрій культура віддає собі звіт про власне минуле [9]. Виходячи з цього, вивчення історії науки являтиме собою одночасно і пізнання тенденцій розвитку суспільства і культури.

Розгляд біографії вченого передбачає

з'ясування характерних рис його особи і діяльності, встановлення специфіки його мислення і відображення ним у власній творчості явищ минулого і сучасного, характерні прийоми його дослідницької, педагогічної, літературної майстерності, місце історика в суспільно-політичному житті, ставлення до нього сучасників і людей подальших поколінь [10]. Це приблизний план запропонованої публікації. Його реалізація потребує достатньої обережності у висновках, бо при вивченні історії науки існує ризик опинитися в полоні суб'єктивістських уявлень дослідників, що вже вивчали дану проблему, або відчуті спокусу піддатися традиційним, шаблонним судженням [11]. В особливості це стосується такої постаті як Август-Людвіг Шльоцер, історичний портрет якого нерідко змальовувався сірими фарбами.

Шльоцер народився в 1735 р. в маленькому містечку Гагштадт, що в князівстві Гогенлоє, в сім'ї протестантського пастора. Батько помер, коли хлопчиком було п'ять років. В десятирічному віці він не лише вперто навчався, але вже й давав приватні уроки. Наука для майбутнього історика розглядалася не як панська забава, а як професія, котра повинна була годувати [12]. В Гетінгенському університеті, як вже згадувалось, зразковому німецькому вузі, Шльоцер опановував теологію та орієнталістику. Саме в університеті він прилучився до Просвітительських ідей, познайомившись з творами французьких мислителів ХVIII ст. Особливо значний вплив на Шльоцера мали праці Вольтера, що дало підстави відомому історичному науці Е.Фютеру віднести Шльоцера до вольтерівської школи в німецькій історіографії [13].

Гетінгенський університет став центром розробки того комплексу знань, який одержав вже тоді характерну для Німеччини назву "державних наук" - Staatswissenschaften. Одним з професорів тут був Готфрід Ахенваль - один із засновників статистики як науки. Принаймні, саме він ввів до наукового обігу сам термін "статистика", відтворюючи його від італійського слова "statista" державний діяч. Тим самим статистика в теоретичному плані ототожнювалася з державознавством, а у практичному - з політикою, яка повинна була на цю ж статистику спиратися. Сам Г.Ахенваль вчив, що статистика, або державознавство - це наука, що займається описом "державних достопамятностей" - Staatsmerkwurdigkeiten, пізнання яких необхідне будь-якій освіченій людині, в особливості - державному діячеві [14].

Ахенваль мав більш значний вплив на Шльоцера, ніж це враховується в історіографічних роботах. На цьому акцентує увагу відомий історіограф Б.Вебер [15]. Про це йдеться також в новітніх роботах, зокрема в нарисі з історії Гетінгенського університету [16]. Шльоцер став спадкоємцем Ахенваля на кафедрі історії і статистики, автором широковідомої "Теорії загальної статистики" (1804) [17], найбільш видним пре-

дставником гетінгенської статистичної школи. Вплив Ахенвала не обмежився власне областю статистики, але й поширювався на загальний підхід Шльоцера до історії.

В орієнталістичних студіях улюбленим вчителем Шльоцера в Геттінгені був Йоган Давид Міхаеліс. Сходознавство у XVIII ст. мало помітний ухил у вивчення біблійської історії. Заслугою ж Міхаеліса є те, що він одним з перших приступив до вивчення давньоєврейської мови не ізольовано, а поряд і паралельно з іншими східними мовами. Вивчення біблійської історії здійснювалося Міхаелісом на ґрунті раціоналізму, спроб підтвердити повідомлення Святого письма науковими доказами. До речі, за планом і безпосереднім сприянням Міхаеліса, Карстен Нібур (батько Г.Б.Нібура) здійснив важливу для розвитку європейської орієнталістики подорож на біблійський Схід, до Персії та Індії, склавши докладний опис цих країн [18].

Значний вплив на розширення життєвого і наукового досвіду Шльоцера мали також його безпосередні закордонні враження під час трьохрічного перебування у Швеції, більш пізніх відвідин Франції, Італії, Австрії. Особливе місце в службовій і науковій кар'єрі Шльоцера займає період перебування в Росії протягом 1761-1767 рр. До "Північної Пальміри" молодий Шльоцер прибув на запрошення академіка Г.Ф.Міллера через посередництво пастора лютеранської церкви св.Петра в Петербурзі Бюшінга, який у свій час був професором в Геттінгені [19].

Перебуваючи в Росії, Шльоцер спочатку зайнявся упорядкуванням зібраних Міллером матеріалів і підготовкою їх до друку. На відміну від першого прибувшого на російську службу німецького історика Г.З.Байера, Шльоцер вивчив російську мову і став, поряд з Міллером, одним з найкращих знавців джерел історії цієї країни. Перебуваючи під впливом орієнталістичних зацікавлень свого вчителя Міхаеліса, молодий гетінгонець розглядав Росію як перепочинок на шляху в східні країни. Але він швидко захопився російською історією і особливо критичним вивченням літописів, що виявляється, наприклад, в таких оцінках несторового творіння: "Неймовірно дорогоцінні багатства російського середнього віку історії" [20]. Таким чином захоплення історією Росії стало настільки сильним, що молодий вчений без довгих вагань вирішив замінити ним біблійську філологію [21].

Невдовзі по приїзду до Росії Шльоцер став ад'юнктом, а в 1765 р. - професором російської історії при Академії наук. Відносини з впливовим в Академії М.Ломоносовим у німецького історика, м'яко кажучи, не склалися. Шльоцер пише про

неетичні вчинки російського енциклопедиста з Холмогор. Про здібності Ломоносова в галузі історичних наук він також низької думки, відзначаючи, що про них той "взагалі не мав поняття; звичайно він міг читати літописців і вважав, що цього достатньо, щоби бути істориком" [22]. Навіть повернувшись додому, Шльоцер зберіг інтерес до російської історії, за заслуги в розробці котрої він був нагороджений орденом св.Володимира 4 ступеню, у зв'язку з чим одержав спадкове російське дворянство [23].

З 1769 р. Шльоцер заснувався в Гетінгенському університеті, де читав статистику, історію, державне право, політику і написав цілий ряд робіт з усіх цих галузей. Окрім викладацької і наукової діяльності Шльоцер зробив вагомий внесок у справу публіцистики. Протягом 17 років він видавав широко відомий популярний журнал "Briefwechsel meist historischer und politischer Ingalts" (1776-1782) і його продовження - "Staatsanzeigen" (1782-1793). Особливо в другому з цих видань вчений виступав з гострою, різкою, хоча і не завжди послідовною критикою найбільш виразних зловживань князівсько-абсолютистської влади: кріпосництва, розбещеності, марнотратства, корупції суддів, довільних смертних вироків, названих ним "вбивством по суду" - "Justizmord". Кріпосництво Шльоцер іменував "пекельною вигадкою", котра притупляє і вбиває найменший "рух людини до особистого щастя й користі загальної" [24].

Остання третина XVIII ст. - час значних соціальних і економічних зрушень. В Західній Європі прискорився процес складення капіталістичних відносин. Англія, що пережила століттям раніше політичну революцію, знаходилася в zenіті не менш значного за своїми наслідками промислового перевороту. Характер буржуазної революції мала війна північноамериканських колоній Англії за незалежність, котра успішно завершилась конституванням державності США. У Франції відбувся революційний вибух, що справив сильний вплив на соціально-політичне життя всіх європейських держав.

Як публіцист, свого роду політолог XVIII ст., Шльоцер не міг обійти увагою ці події. Його позиція і оцінки є своєрідними і на перший погляд недостатньо послідовними. В роки війни за незалежність Америки Шльоцер схилився в основному на бік Англії. Проте цей факт можна пояснити тим, що він залежав в цензурному відношенні при виданні свого журналу в Геттінгені від ганноверського уряду, пов'язаного з англійською короною персональною унією [25].

Шльоцер активно пропагував англійський Habeas Corpus Act, який, за його переконанням, повинні були впровадити у себе всі держави Європи. В 1788 р. він називав очікуване скликання Генеральних штатів у Франції "найбільшою подією наших днів". В квітні 1791 р. Шльоцер вперше в Німеччині оприлюднив у своєму журналі "Декларацію прав людини і громадя-

нина" [26]. Але захоплення тим, що відбувалося у Франції, змінилося дедалі стриманішою оцінкою подій революції, починаючи із страти Людовіка XVI. Крім того, ганноверські власті в 1793 р. заборонили журнал Шльоцера.

Тенденція, властива рядові французьких просвітників, що полягала в підкресленні позитивної і творчої ролі в історії мудрих і далекоглядних правителів та законодавців, які піклуються про благо підданих, була властива і Шльоцеру. Його політичним ідеалом був, власне, освічений абсолютизм. Тому він приймав за істину просвітницьку фразеологію, якою супроводжувалися окремі політичні заходи Фрідріха II, Йосифа II, Катерини II, Олександра I. Це зовсім не означає, що вчений закривав очі на дійсну ситуацію. Він бачив, що в Росії за Катерини II "деспотія була сильнішою, ніж просвіта" [27], що в ній обмежуються громадянські права тощо. Однак історик користувався покровительством російського уряду і тому утримувався від критики його абсолютистської політики. В котрійсь мірі його позиція пояснювалася сподіванням на "мудрість освіченої монархії", "російської Мінерви", які Шльоцер, до речі, поділяв з просвітниками Франції.

До загальних історичних умов, в яких Шльоцер формувався як особистість і вчений слід додати і специфіку науково-пізнавального процесу. Наука на кінець XVIII ст. перетворюється в соціальний інститут, полем діяльності якого стає машинне виробництво. Наука змінювала уяву про дійсність, відкривала можливості раціонального пояснення природних явищ. Все це пробуджувало і стимулювало таку жагу пізнання, якої не знала попередня епоха і заради задоволення якої люди готові були піти на все, навіть на віддання душі чортові. В образі Фауста Гете відобразив це народження новою епохою прагнення людей до знання, відчуття, котре стало всепоглинаючою пристрастю [28].

Шльоцер зробив свій внесок у пізнання історичної і суспільної дійсності, залишаючись в цілому на ґрунті просвітницької парадигми. Вченого попрекали за те, що він намагався вирішити широке коло питань в різних галузях знання, прагнучи надати своїм творам універсального характеру. Так, харківський історик минулого століття М.Н.Петров писав: "Вкрай розкидана діяльність знаменитого вченого, що поширювалась на державне право, статистику, історію скандинавсько-слов'янської Півночі і публіцистику і не дозволяючи йому зосередитись на одному предметі, не дала йому можливості за своїми ідеями написати повну всевітню історію" [29]. Зробимо спробу розібратись в цих оцінках.

Перш за все відзначимо, що характерною

ознакою епохи Просвітництва, окрім згаданого раціоналізму є універсалізм, "енциклопедизм". Згадаймо, що титани Просвітництва були людьми з різнобічними талантами, які виявились в різних галузях тогочасного наукового знання. Вивчення суспільних проблем, в тім числі в їх ретроспективному розрізі також носило універсалістський характер. Це відбилося у спробах писати "загальні", "всесвітні" історії з охопленням всіх епох і народів. Такі намагання мали під собою об'єктивні підстави: зокрема єдність людства, яка знаходить свій вияв у тому безсумнівному факті, що повсюдно на Землі виявляється близькість релігійних уявлень, форм мислення, знарядь і форм суспільного життя. Психологічні і соціальні дані є такими, що дозволяють всюди проводити порівняння і встановити багато закономірностей, котрі свідчать про характер основних структур людської природи в її психологічному і соціологічному аспекті [30].

В Німеччині Шльоцер став початківцем у вивченні всевітньої історії в буквальному розумінні цього поняття. Його програмний твір "Представлення всевітньої історії" був виданий в 1772-1773 рр., випередивши німецькі аналоги цього жанру історичних творів років на десять. Що ж стосується основних підходів Шльоцера до вивчення всевітньої історії, то вони відповідали кращим досягненням свого часу.

До Вольтера "антична і біблійна історія була оточена пошаною, а історія середніх віків забарвлена сентиментальним патріотизмом [31]. Вольтер покінчив з цим. Шльоцер, як вірний учень французького метра, зробив свій внесок в руйнування біблейської схеми історії. Показово, що це зробив саме німець. На батьківщині Шльоцера німецька теологічна традиція, котра втискувала факти і події минулого в прокрустове ложе Даниїлової схеми "чотирьох монархій", була вельми стійкою. Історія від різдвя Христова розглядалася як "Римська монархія", спадкоємицею котрої проголошувалася фіктивна як для XVIII ст. Священна Римська імперія німецької нації. Колега Шльоцера по Гетінгенському університету Й.Х. Гаттерер, який видав свій компендіум по всевітній історії у 80-х роках XVIII ст. [32], продовжував триматися цієї догматичної схеми, яку, принаймні частково, відкидали вже гуманісти.

На противагу своїм попередникам і переважній більшості вчених-сучасників Шльоцер прагнув писати "історію людства не як сухий перелік імен і років, а як живу картину всевітніх доль, в яких окремі явища розміщені за ступнем своєї важливості і представлені в стрункому зв'язку і природній генетичній послідовності" [33]. Сам Шльоцер відзначав, що загальна історія охоплює всі частини світу і всі народи. "Предмет її є світ і рід людський" [34]. Вчений наголошує на самостійності всевітньої історії, яка є не просто сумою, а цілісністю, що "приводить всі держави земної кулі знову до одиниці, тобто до роду людського..." [35] Між тим "Всесвітня історія" Гаттерера - сучасника Шльо-

цера - все ще "просто магазин фактичних свідчень, зібраних з великою працелюбністю, але не уявляючих ніякої органічної цілісності" за справедливим зауваженням М.Петрова [36].

В концептуальній своїй побудові універсально-історична схема Шльоцера, залишаючись в цілому виразом просвітительської парадигми, має свої принципові особливості. Вихідним пунктом у вивченні всесвітньої історії вчений вважав дослідження минулого окремих народів, спочатку маючи на увазі механічне зіплення таких історій. Це відбилося в його першому творі універсально-історичного змісту - "Мала всесвітня історія", котра являла собою збірку історій окремих народів. В першому томі роботи вміщено цікавий матеріал з історії Корсики, яка тоді цікавила європейську громадськість у зв'язку із республіканським повстанням Паскаля Паолі [37]. В подальшому Шльоцера "універсальна історія" стала спробою справжнього синтезу на тогочасному рівні наукового знання.

Ще перебуваючи у Швеції молодий гетінгенець зацікавився її історією. Протягом 1756-1760 рр. вийшли з друку дві його праці "Новітня історія вченості в Швеції" в 5 частинах та "Шведські біографії". Перебуваючи на службі у стокогольмського негодіанта Зееле і працюючи з його німецькою кореспонденцією, молодий Шльоцер одержав імпульс для написання унікальної для свого часу праці "Досвід загальної історії торгівлі і мореплавства в давнину", її шведське видання вийшло з друку в 1758 р., а німецьке - в 1761 році [38]. Значна увага приділена істориком фінікійській торгівлі, яка на думку Шльоцера, довгий час зв'язувала увесь середземноморський світ. Таким чином, саме йому належить пальма першості в роботі історико-економічної теми, оскільки наступна робота в цій галузі досліджень вийшла з-під пера колеги Шльоцера по Гетінгенському університету Арнольда Германа Людвіга Герсена набагато пізніше від Шльоцерової. Мова йде про "Ідеї про політику сполучення і торгівлю переважно народів стародавнього світу" (1793-1796 рр.). Герсен крім того вже міг користуватися "Дослідженням про природу і причини багатства народів" Адама Сміта, яка вже на той час вийшла з друку, що полегшувало роботу шльоцерового колеги, котрого Е.Фютер назвав "самим значним істориком із школи Монтеск'є" в Німеччині [39].

Перебування в Росії і вивчення її історії слід розглядати в творчій біографії Шльоцера як продовження дослідження минувшини окремих країн. Щоправда, діапазон наукових студій не обмежувався лише історією країни перебування. Вчений зацікавився історією Польщі, в чім ми маємо підстави вбачати пов'язання науки з поточними за-

питами життя і політики. В 1764 р. Шльоцер видає дослідження по проблемі обрання королів у Польщі, висвітлюючи її в історичному розрізі [40]. Це питання вельми хвилювало уми у зв'язку з безпорядками в Речі Посполитій, що постали після смерті короля Августа II. Вже повернувшись до Геттінгена, Шльоцер представив громадськості суто історичне дослідження, в якому він доводив міфічність особи Леха - діяльність якого вважалася вихідним пунктом польської історії [41]. Ця робота була відзначена премією Інституту Яблоновських у Данцігу, на котру вона висувалася.

Схема власне загальної історії була намічена Шльоцером у зв'язку із запрошенням читати лекції з історії в Інституті графа К.Розумовського, де крім його трьох синів навчалися діти ще кількох катерининських вельмож - Г.Теплова, А.Олсуф'єва, генерал-рекетмейстера Т.Козлова. На зміну трафаретному курсу біблейської історії Шльоцер висунув вивчення найважливіших характерних фактів життя народів.

Системність вимагала вибіркового підходу, коли із загальної суми обиралися ті народи, "які у великому суспільстві світу переважали", за критерієм їх впливу на ціле [42]. Серед них Шльоцер виділив:

- переможні народи, зокрема персів, монголо-татар;
- важливі народи, "що прикрасили світ без великих завоювань" - єгиптяни, фінікійці, євреї, греки;
- головні народи, котрі поєднали обидва попередніх критерії виділення - асирійці, македоняни, римляни, франки, аравітяни, іспанці, британці, росіяни.

Шльоцера класифікація народів є спірною і абстрактною. Але її позитивною рисою є те, що окрім матеріальної сили, військової могутності вчений брав до уваги культурно-господарські фактори. Показовим також є те, що терміни "переможні", "важливі", "головні" народи є приблизно рівноцінними за оціночним навантаженням, тобто Шльоцер не поділяв народи на "історичні" та "неісторичні", як це пізніше зробив Гегель. Вчений підкреслював, що "уяву можуть займати не лише "чотири монархії", вибрані можливо з тридцяти інших, не народ божий (від авт.- євреї), не лише греки і римляни" [43].

Недооцінка історії неєвропейських заморських країн, древніх культур Азії і Африки, за переконанням Шльоцера, нанесла шкоду науці. Досить різкими є випадки історика проти надмірного захоплення античністю, що було повальною модою серед інтелігенції, починаючи з часів Відродження. У XVIII ст. розгорнулася творчість відомого знавця древньої історії Греції Йогана Йоахіма Вінкельмана (1717-1768), автора капітальної праці "Історія мистецтва давнини". Ідеалізація Еллади, її природи, суспільного життя, культури і мистецтва поділялося разом з Вінкельманом також Г.Е.Лессінгом, Ф.Шіллером, Й.Г.Гердером. Гете заявляв: "Хай всякий буде греком, хоча б по-своєму, але хай буде" [44]. Хоч Шльоцер і конфліктував з Гердером з-за недооцінки античної історії і культури, проте,

видає ольщі, тання в Речі вгуста предня, в ьність історії ту Яб-

на думку В.Везендонка, він сприяв подоланню захоплення класичною давниною і рельєфно підкреслив значення інших народів древності" [45]. Такий підхід, як вважав сам Шльоцер, збагачує всесвітню історію, яка таким чином охоплює всі народи і держави світу, осягаючи всі землі і всі часи. Кожна частина світу для загальної історії є рівна [46].

Другим важливим методологічним підходом Шльоцера до вивчення всесвітньої історії є врахування її багатофакторності. Тому вчений зробив спробу відійти від викладу військово-політичних подій, як це традиційно робилося. Він звертає увагу на значення торгово-економічних, культурних факторів. В своїй програмовій роботі "Представлення загальної історії" Шльоцер відзначає: "Зрозуміло, загальна історія ретельно зображує завойовників і спустошувачів світу, так само як і повені, землетруси, пошесті і голод, але ще ретельніше відзначає вона законодавців й інших благодійників народів, які часто в темряві, без галасу, а тому й непомітно, покращили рід людський" [47]. В іншому місці вже на матеріалі конкретно-історичного дослідження, вчений припустив, що "скоріше пробачено буде історикові, якщо він забуде представити Ярослава переможцем при Любечі, ніж якщо він випустить згадку, що цей государ був першим свого народу законодавцем" [48].

Прагнення накреслити контури системної концепції всесвітньої історії покликала Шльоцера використовувати "всі види достопамятностей". Така схема "не є історія ні держави, ні закону, ні торгівлі, ні мистецтв, ні вченості; але з усіх черпає вона, за своїм визначенням, такі події, які містять в собі підстави важливих змін людського роду" [49]. Тому винайдення вогню, хліба, горілки для неї події не менш важливі, ніж вдалі битви.

Шльоцер, очевидно, бачив зв'язок між загальним розвитком людства та економічними умовами його існування, хоча характеру цього зв'язку не розкривав. Особливу увагу вченого привертала торгівля, технічні відкриття, окремі галузі виробництва, поширення тютюну, кави, чаю, цукру та інших предметів широкого вжитку. Напрями господарської діяльності Шльоцер називав мистецтвами - "Kunste" і намагався описувати їх в загальному зв'язку з історією окремих країн і періодів, включаючи в контекст світової історії, показуючи причини і наслідки появи цих "мистецтв" та техніко-технологічних новацій. Це дало підставу дослідникові шльоцерової наукової творчості Г.Шільферту вказати, що той надавав набагато більше значення "зміні фізичних потреб" людей, ніж інші німецькі просвітники до нього [50]. Але

запропонований Шльоцером плюралістичний підхід до написання "синтетичної історії" був ним лише накреслений загальними рисами у "Представленні всесвітньої історії" і практично не застосовувався при висвітленні конкретного матеріалу.

Йдучи в ногу з енциклопедичними, універсалістськими тенденціями європейського Просвітництва, Шльоцер разом з тим, представив більш виразну, аргументованішу і повну концепцію розвитку людства, ніж це зробили його сучасники. Так, один з найяскравіших представників теорії прогресу Ж.А.Кондорсе бачив зміст цього процесу у здатності людини по самій своїй природі до безкінечного вдосконалення, що виявляється суто в духовних факторах: зростанні наук і знань, політичній свободі, інтелектуальному розквітанні [51]. У відповідності з цим Кондорсе змальовує й картину всесвітньої історії. Тому, недивлячись на декларативність Шльоцерових принципів всесвітньоісторичного процесу він, якщо не впадати в презентизм, випередив позитивістську тезу про плюралізм факторів суспільно-історичного розвитку. Віддавши данину часові, вчений охарактеризував всесвітню історію як "історичну енциклопедію". Але ця енциклопедія повинна привчати "розум до найправильніших і найдостойніших понять про величину світу, про пружини, що приводять його в дію і про простір історичної науки; вона відволікає від сліпого здивування особливими частинами всесвіту, особливими її народами"[52]. До речі, енциклопедична універсальність у дослідженні всесвітньої історії на основі плюралізму факторів еволюції людства знайшла свій вияв у класичній праці вченого-позитивіста Генрі-Томаса Бокля. Мова йде про твір "Історія цивілізації в Англії" [53], яка за задумом її автора мала стати вступом до історії людської цивілізації.

Не наважуючись остаточно відкинути християнську традицію створення світу, Шльоцер разом з тим практично подолав теологічну схему всесвітньої історії, залишивши тільки її вихідні моменти. Вчений не спромігся, подібно Вольтерові чи французьким матеріалістам, критикувати релігію і церкву, але легендарні часи історії людства, роль промислу Божого в історії ним обійдені увагою. Власне, провіденціалістська філософія історії виходить з абсолютно оптимістичного положення, що провидіння управляє історичними долями по розумним, хоча не завжди відомим і зрозумілим людям законам [54]. Шльоцер же вважав, всесвітню історію продуктом насамперед людської діяльності, підкреслюючи, якщо "людина від обробленої землі відверне свої працелюбні руки і здичавіє, то разом з нею здичавіє і земля, і рілля буде знову степом" [55]. Політичний зв'язок, об'єднуючий індивідів в єдине суспільство, вчений називав матір'ю людства. Поза громадянського суспільства люди ніколи б не стали людьми [56]. Ставлення до релігії з боку Шльоцера - суто раціоналістичне. На його думку, позитивний

вплив християнства виявився в тім, що "ніхто вже не впізнає Німеччину з опису Таїта". Натомість "закон Мухаммеда і меч османів перетворив у села квітучі республіки Солона і Лікурга" [57].

На наш погляд в раціональному розумінні слід тлумачити також декларацію Шльоцера, що все-світня історія "може і повинна бути служительською релігії, що складає її піднесену ціль" [58]. Релігія і у XVIII ст. і зараз розглядається як комплекс морально-етичних цінностей і принципів, що мають не лише церковно-релігійний, але й універсальний характер, загальнолюдську цінність. Одержання репутації атеїста навіть в раціональні часи XVII-XVIII ст. могло загрожувати виключенням індивіда із певної спільноти, оголошення його поза нормами, прийнятими в суспільстві. Такою, пригадаймо, була доля відомого нідерландського філософа Б.Спінози. Шльоцер мабуть щиро вірив у те, що релігія визначає критерій моральності в поведінці людей. До речі, про раціональний характер релігійності вченого свідчить той факт, що власне загальну історію він розпочинав з побудови Риму [59], а не з біблейських часів.

У відкиданні провіденціалізму як ключового принципу все-світньої-історичного розвитку і тлумачення релігії в якості морально-етичної категорії Шльоцер був спільний з іншими мислителями XVIII ст. Так, видатний німецький просвітник Й.Г.Гердер також був переконаний, що дух і мораль - це природні процеси, вияв божественного все-світнього духу [60]. "В фізичній природі ми ніколи не посилаємося на диво: ми помічаємо закони, які ... діють в ній завжди з рівною силою, незалежністю і правильністю. Невже ж людське царство... повинно бути виключено з цього природного ланцюга?" - з істинно просвітницьким пафосом запитував Гердер [61]. Але в явному протиріччі з його власною заявою, що дива в світі природи і людини не буває, він вважав, що лише диво нового творіння могло покликати до життя людський рід [62].

У Шльоцера подібних протиріччя при викладі принципової схеми все-світньої історії ми не помічаємо. Його, поряд з Гердером, "одним з перших в Німеччині осягнула думка, що у всіх діяннях роду людського повинна бути якась схема, якийсь зв'язок" [63]. Цей зв'язок, за Шльоцером, виявився у впливові на все-світню історію різних факторів як духовного, так і матеріального характеру. Визнаючи факт божого творіння світу і людини, гадаючи, що "світ існує біля шести тисяч років" [64], історик обрав предметом вивчення відрізок історії, від котрого збереглися достовірні свідчення. Щодо біблейського періоду, то не маючи інших даних, крім тексту Святого писання, Шльо-

цер, прагнучи подати концепцію все-світньої історії в її цілісності, повинен був в якості єдиної основи для висвітлення "легендарного" періоду минулого взяти ту ж саму Біблію. Не захоплюючись природознавством (а саме в останній третині XVIII ст. з'явилися космогонічні системи Лапласа і Канта), Шльоцер також не бачив підстав віддаляти в незапам'ятні часи початок людського роду і його історії. Ці аргументи дають змогу трактувати все-світню історичну концепцію Шльоцера як узгоджену і цілісну в її основних принципових моментах, що давало йому змогу скласти достойну конкуренцію тому ж самому Гердеру, з котрим гетінгенський історик досить гостро полемізував.

Поняття історичного розвитку знаходиться перш за все в найтіснішому зв'язку з проблемою культурного синтезу епохи, в умовах якої творить історик і з поняттям просторового масштабу. Схема історичного процесу пов'язує ці обидва комплекси з емпіричним дослідженням і підводить до поняття універсальної історії. За Шльоцером, нагадаємо, це саме так і виглядає, оскільки предметом свого узагальнення він ставив історію всіх часів і всіх народів. Універсальна історія, розчленована згідно закономірностям її розвитку, предстає таким чином, як єдність історичного становлення людства в тому ступені, в якому це було можливим на відповідному рівні наукового знання. "Саме тому поняття розвитку стоїть в центрі усіх філософсько-історичних роздумів", - як вважає класик теорії історії Е.Трьольч [65]. З самого початку індустріального століття (за термінологією Е.Фромма) "Великі Обіцянки *Безмежного Прогресу* - передчуття панування над природою, матеріального достатку, найбільшого щастя для найбільшого числа людей і необмеженої особистої свободи" визначали надії і віру поколінь [66].

Концепція прогресивного розвитку людства була успадкована філософсько-історичною думкою Просвітництва від попередніх часів. Мислителі XVIII ст. систематизували і по-своєму представили теорію прогресу, причому представники німецького Просвітництва зробили достойний вклад в її вдосконалення. В той час, коли було прийнято вважати, що розвиватися може лише окрема особа, Готхольд Ефраїм Лессінг (1729-1781) писав про прогрес людства, про безпосередній рух суспільства від нижчих сходинок до вищих. Він був переконаний, що обов'язково наступить час зрілості", коли людина розсудком своїм відчує наближення кращого майбутнього [67]. На вищому ступені свого розвитку, за глибоким переконанням Лессінга, людський рід досягне досконалості, загальної просвіти і моральної чистоти. Ці ідеї викладені ним в роботі "Про виховання роду людського" (1780 р.), в котрій історія розвитку людства представлена як зміна періодів життя окремої людини: дитинство, юність, зрілість. Лессінг зробив спробу поєднати античне бачення історичного часу у вигляді вікового циклу людини і просвітницьке бачення прогресу як лінійного.

Більш логічну і зважену концепцію суспільно-історичного прогресу представив И.Г.Гердер у своїй відомій праці "Ідеї до філософії історії людства" [68], що вийшла з друку в трьох томах протягом 1784-1791 рр. Гердер, як вважає В.Віндельбанд, цілком позбавляється від антиісторичності Просвітництва. Кожне явище він розглядає як природний продукт певних умов, а основою всесвітньої історії - вважає ідею гуманності [69]. Історизм Гердера виявився в тому, що історію людства він бачив не просто у вигляді поступального прогресивного розвитку, а як переплетення історії окремих народів, які інтегровані в єдиний потік. "Історія кожного з цих народів - і замкнене коло, і в той же час ланка в ланцюгу спадкоємного розвитку соціально-культурних форм в цілому" - як зазначив з даного приводу М.Барг [70]. Таким чином лінійна просвітницька концепція прогресу була інтерпретована Гердером як інтегративна схема поступального розвитку окремих народів.

В 1784 р. в "Берлінському щомісячнику" опублікував свою "Ідею загальної історії у всесвітньо-громадянському плані" класик німецької філософії Імануїл Кант (1724-1804). Зміст цієї роботи зводиться до того, що в діях окремої людини можна виявити не розумну ціль, а глупоту, марнославство, злобу, пристрасть до руйнування. Але якщо абстрагуватися від них, то в загальному ході історії можна побачити спільну для всього людства розумну мету. Тому природні задатки людини, спрямовані на застосування його розуму, розвиваються повністю не в індивіди, а в роді. Індивід смертний, а рід безсмертний [71]. Відтак, справжня історія може бути лише всесвітньою історією, такою, що вийшла за межі пристрастей і протиріч окремо взятих людей і за межі національних рамок. Напрямок розвитку всесвітньої історії полягає в прогресі, кінцевим підсумком якого є досягнення загального правового громадянського суспільства, членам якого надана свобода, сумісна, однак, з повною свободою інших.

Відступ від основної теми публікації був здійснений з тією метою, щоб показати ті інтелектуальні константи часу, в котрому жив і творив історик Шльоцер. Одним з перших серед німецьких професійних вчених він виходив при побудові схеми "універсальної історії" з ідей прогресу. Нагадаємо, що його праця "Представлення загальної історії" вийшла з друку в 1772 р., тобто ще до Гердера, Лессінга, Канта, Кондорсе. Щоправда, очевидним є знайомство Шльоцера з роботою А.Тюрго "Послідовні успіхи людського розуму" (лекція, прочитана ним в Сорбонні в 1750 р.). Тюрго наголошував, що людський рід, переживаючи поперемінно щасливі часи і години бідувань,

"завжди крокує, хоч повільними кроками до все більшої досконалості" [72]. Тому всесвітня історія - це розгляд послідовних успіхів людського роду і докладне вивчення причин, що викликали його" [73]. Шльоцер, як яскравий представник європейської просвітницької думки XVIII ст. не тільки вірив взагалі, але й, за словами О.Вайнштейна, намагався перетворити ідею прогресу в червону нитку свого підходу до всесвітньої історії" [74].

Сам Шльоцер запропонував прогресивно збудовану періодизацію всесвітньої історії, практичну потребу в котрій він вбачав у необхідності "порівнювати всі однічасні події, уявляючи цілісне становище світу в даному періоді синхронічно" [75]. Вважаючи, що періодизація не може бути довільною, бо її визначає сама історія, вчений запропонував слідуєчу схему минулого, починаючи її від створення світу і вказуючи приблизну тривалість кожного періоду [76]:

I. Від творіння до потопу - 1600 р.;

II. Від потопу до виникнення Риму —1600 р.:

- від потопу до Моисея - 800 р.;

- від Моисея до Риму - 800 р.;

а) від Моисея до Трої - 400 р.;

б) від Трої до Риму - 400 р.

Услід за легендарними часами, достовірних даних про котрі не збереглося, розпочинається власне загальна історія, її вихідним пунктом є заснування Риму в 753 р. до народження Христа і 1574 роки після потопу.

I. Древня історія - від заснування Риму до розділу імперії і падіння Заходу;

- від Рима до Кіра - 200 р.

- від Кіра до Олександра Македонського - 200 р.;

- від Олександра до Христа - 350 р.;

- від Христа до Феодосія - 450 р.

II. Нова історія - від падіння Риму до падіння Константинополя;

- від Феодосія до Магомета - 200 р.;

- від Магомета до Карла Великого - 200 р.;

- від Карла до Чингізхана - 400 р.;

- від Чингізхана до Колумба - 300 р.

III. Новітня історія, що датується початком XVI ст.

У свою побудову всесвітньої історії Шльоцер включав в якості важливих ланок перехідні періоди від одної епохи до іншої. Кожній з епох, на його думку, передував тривалий період переходу від старого стану до нового. Ці "перехідні" моменти всесвітньої історії Шльоцер трактував як революції, в котрих, за його переконанням, зростав людський рід [77]. Наївним, звичайно, було би вважати, що історик вкладав в поняття революції соціальний зміст. Але він підкреслював той факт, що нерехідні періоди універсальної історії супроводжуються значними потрясіннями, в тім числі і міжнародного характеру, які приводили до глибоких змін і перетворень. Продуктивність Шльоцерової моделі періодизації світової історії, заснована на ідеї прогресу є очевидною. Новітні дослідження проблем,

пов'язаних із динамікою історичного часу відзначають особливий інтерес до аналізу "перехідних" періодів в історичному розвитку, що відділяють один "стаціонарний" стан суспільства від іншого [78]. Поділ історії на давню, середню і нову був запозичений Шльоцером від гуманістів з тим уточненням, що середньовіччя було визначено ним як нова історія, а наступний за нею етап - як новітня історія. Зазначимо, що історик навіть не згадує про періодизацію по вікових циклах людського життя, використану тим же Лессінгом і виглядаючу менш науково, ніж поділ історії на давню, середню і нову.

Повертаючись до факторів історичного розвитку людства, представлених Шльоцером як його рушії, слід відзначити недостатню послідовність вченого в докладенні цих факторів до всесвітньо-історичної схеми. Звернімо увагу, що шлях історії Шльоцер застосовує переважно великими закономірностями, рідше - пророками світових вірочень. Прагнучи виділити в історії найбільш суттєві факти, події, народи і особистості вчений так чи інакше оперував кількісним масштабом та "державними достопамятностями". Виходячи з цього прогрес розумівся ним перш за все і головним чином як розвиток державного начала. Вже згадувана статистика або "державознавство" тлумачилися Шльоцером як нерухома історія, а "історія - це статистика в русі" [79]. Предметом статистики, а відповідно й історії вчений, услід за своїм авторитетним наставником А Ахенвалем вважав суспільство, яке вже здобуло державні форми.

Цілком знаходячись в межах просвітницької парадигми, Шльоцер підкреслював, що з великої кількості "достопамятностей" будь-якої держави на окремих етапах її розвитку слід відбирати лише те, що має найбільш важливе і суттєве значення для досягнення кінцевої мети будь-якої держави - людського щастя. "Населення є метою держави і повинно нею бути" - зазначено в конспекті лекцій історика за 1787 р. [80]. Тому держава визначалася ним як найбільш ефективно і дійове знаряддя прогресу - матеріального і духовного блаженства людини.

Зробивши значний крок вперед у визначенні природи держави, Шльоцер відмовився від теологічного її розуміння як творіння божого. Історик-романтики повернулися до провіденціалістського вже майже подоланого просвітниками погляду на державу. Навіть Георг фон Белов ще на початку ХХ ст. стверджував про залежність держави від "загальних" або "вищих сил" [81].

В новітніх історіографічних роботах стверджується про примат наукового дискурсу в дослідженнях Шльоцера [82]. Вважаючи, що діяль-

ність людей творить історію, а їх щастя і благоденство є її ціллю, вчений, разом з тим, не переоцінював ефективності хаотичних зусиль індивідів. Саме держава впорядковує і цивілізує відносини в суспільстві. Тому ризикнемо стверджувати, що обравши з усіх "достопамятностей" в якості основного предмету вивчення саме державу в її раціональному розумінні, вчений зробив новаторський вклад в науку. Звичайно не Шльоцер першим звернувся до проблеми державознавства. Але йому належить заслуга більш чіткого визначення предмету науково-історичного дослідження, ніж було до нього. І це нагадаємо, відбулося в умовах просвітництва з його уможливленням теоретизуванням.

Не сприймаючи вбогості, мізерності німецького дрібнодержав'я, під стійким впливом безмежних просторів Російської імперії і необмеженої влади її самодержців, Шльоцер схильний був визначати розвиток держав розширенням їх території, зростанням населення, матеріального багатства та військової могутності. Це були ті самі, заслуговуючі особливої уваги "достопамятності". Оскільки з цим сумішалися зусилля подолати некритичне захоплення класичною давньою, то вже пізніше Ф.Шлоссер розрадився справжньою антишльоцерівською філіппікою: "Грецький світ здавався йому (Шльоцеру- від авт.) набагато нижчим нового, розумова велич греків... зникла у нього з очей перед численними полчищами монголів і татар, і Мільтіад здавався йому сільським старостою в порівнянні з брутальними вождями диких орд, з Аттілою і Тамерланом. В маленьких державах Греції Шльоцер не помічав зосередженої колосальної моральної величі..., тому що його очі звикли зупинятись лише на спогляданні фізичного поширення великих азійських деспотій" [83]. Певна рація в цьому вислові має місце. Але державно-політичний і військовий фактори історії Шльоцер хоч і вважає основними, однак не єдиними, що визначають прогресивний розвиток людства.

Вивчення і викладання статистики або "державознавства" утвердило Шльоцера в думці, що поза державою немає статистики і, відповідно, немає історії, а є лише, якщо можна так висловитися "етнологія". Так, характеризуючи найдавніший період історії східних слов'ян та їх сусідів, вчений стверджував, що вони жили в природному стані "подібно звірям і птахам, які наповнювали їх ліси". Проте немає жодної підстави вбачати у цьому вислові зловмисність і недобросовісність історика, або так званий "норманізм", приниження слов'янства. Конкретно історичні дослідження первісної історії з'явилися лише в другій половині ХІХ ст. В шльоцеріві ж часи єдиною авторитетною працею з найдавнішої історії людства був трактат Ж.Ж.Руссо "Судження про походження і причини нерівності між людьми" (1755) [85]. Так ось Руссо був переконаний, що людство в своєму розвитку пройшло стадію досуспільного стану, коли індивід був

близьким до тваринного світу! Картина, змальована Руссо, послужила приводом до численних наскоків на нього з боку Вольтера, так само, як і на Шльоцера з боку Ломоносова. Виникає питання, чому Шльоцер повинен був висувати якість "блискучі припущення" з приводу первісної історії, не маючи в розпорядженні жодного джерела, крім трактата Руссо? Твердження Ломоносова про суспільний лад давніх слов'ян як "загальнонародне надбання", при котрому управляли не бояри і князі, а старійшини [86], не менш умоглядне, ніж думки Руссо чи Шльоцера, хоч в цілому і ближчі до істини. Однак вимагати від Шльоцера випереджувати на багато десятків років наукові висновки по тій чи іншій проблемі було б неісторично і некоректно.

У свій час Шльоцер дійшов до висновку, що "потрібно ввести в історію цілі народи, до того ледь відомі в ній по імені". І він послідовно робив це в університетських лекціях, у своєму "Представленні загальної історії", у "Загальній північній історії" (1771 р.), "Сумарній історії Північної Африки" (1775 р.), "Історії Литви" (1785 р.) та інших роботах. Поняття "північної історії" обґрунтоване Шльоцером на основі етнолінгвістичних критеріїв. Ця історія охоплює скандинавські, летто-литовські та слов'янські народи. Запропонована Шльоцером класифікація етносів і мов, як ми бачимо, в основних рисах відповідає нині прийнятій. Але ще більш важливим є те, що в "Загальній Північній історії" вчений предстає перед нами в якості талановитого історика-практика, що знову ж таки відрізняло його від основної маси просвітителів, схильних до абстрактного теоретизування. У "Загальній північній історії" справедливо вбачають справжню школу історичної критики [87].

Особливе ж місце в науковій діяльності Шльоцер посідають студії з російської історії. Про справжнє захоплення нею ми вже зазначили вище. Вчений патетично заявляє: "Розкрийте літописи всіх часів і земель і покажіть мені історію, яка переважала б чи лише зрівнювалася з російською! Це історія не якої-небудь землі, а цілої частини світу, не одного народу, а багатьох народів [88]. Говорячи про достоїнства твору "Нестор", С.Соловйов, який не був палким прихильником шльоцерової концепції всесвітньої історії, зазначав, що гетінгенцю "належить наукове введення російського народу до середовища європейських історичних народів" [89].

Останнім часом увагу наукової громадськості знову стала привертати так звана "норманська теорія" [90], до котрої відносили і Шльоцера в якості співзасновника, разом з Г.З.Байером і Г.Ф.Міллером. Так, Ю.Венелін іменує Шльоцера

"незворотним скандинавоманом" [91]. Протягом XIX-XX ст. пролилося чимало чорнил з метою викриття "злісних" діянь авторів "норманської теорії". Показовим тут є видання "Нарисів історії історичної науки в СРСР", де наукова діяльність Шльоцера або замовчується або подається в негативному зображенні на відміну від Ломоносова як рішучого борця з норманізмом [92].

З середини 60-х рр. стало зникати трафаретне, таке, що викристалізувалося в 40-50-х роках в атмосфері кампанії боротьби з космополітизмом протиставлення "реакційних" родоначальників норманізму і "прогресивних варягоборців". Справедливо переглянутий живучий погляд на німецьких істориків в Петербурзькій Академії наук, в тім числі на Шльоцера, як на натхненників ідейної "біронівщини" [93]. Новітні дослідження змальовують їх не ворогами слов'янства і очернителями історії російського народу, а чудовими трудівниками російської археографії (С.Пештич) [94], носіями наукових і соціальних поглядів передового для свого часу просвітницького характеру (Л.Черепнін, І.Шаскольський, М.Алпатов) [95].

На те, що Шльоцер поєднував риси історика-теоретика та історика-практика свідчить той факт, що при вивченні історії Росії і особливо Київської Русі він показав себе як блискучий джерелознавець, що стояв у цьому плані вище від переважної більшості своїх сучасників. У завдання даної публікації не входить з'ясування вкладу Шльоцера в розвиток джерелознавства, тому ми лише обмежимося деякими оцінками методологічного характеру.

В "Загальній північній історії" німецький вчений сформував висновок, що жоден народ не може мати справжньої історії до тих пір, поки в нього не з'явиться монументальних пам'яток чи графічних джерел. Завданням історичної критики джерела Шльоцер вважав відділення істини від усіх зовнішніх форм, нашарувань, прикрас, що її оточують і оцінка цієї істини. Лише тоді історичний факт одержує, за переконанням Шльоцера, безсумнівну достовірність. Зазначимо, що це апостеріорне твердження історика датоване 1771 р., після того, як він здобув значного досвіду в критичному опрацюванні джерел. А перші зауваження щодо підходів до вивчення російської історії, а також історії Київської Русі датуються ще 1764 роком [97]. Зробимо ремарку, ще давньоруський період природно розглядається Шльоцером як найдавніший етап саме російської державності.

В "Планах" занять, представлених в Академію в червні 1764 р. Шльоцер запропонував три завдання по вивченню джерел російської історії, "більша частина якої схована в хроніках, які ніхто не може зрозуміти, крім вченого" [98].

1. етап - пошук літописів і їх списків, їх співставлення і встановлення основного тексту.

2. етап - вивчення мови рукописних пам'яток.

3. етап - порівняння різних літописних джерел одне з одним, а також з іноземними джерелами для виявлення випадків, "де тутешній літописець заслуговує більшої вірогідності, ніж іноземний" [99].

Підсумком критики джерел є зведення всіх даних про одну подію в єдине ціле. Нині ми називаємо це *синтетичною критикою*.

Цілком правий Бенедетто Кроче, що в умовах Просвітництва разом із зростанням об'єму знань і збільшенням документів і свідчень, що були в розпорядженні дослідників, відшліфовувались методи їх критики і перевірки справжності. Критика стає більш глибокою, засновується на знанні предмету, спростовує легковажні і недоведені інтерпретації подій і намагається відтворити їх на ґрунті логіки [100]. В цій і виявляється раціональний прагматизм дослідницької роботи А.Л.Шльоцера.

Вже маючи в розпорядженні досвід мавристів, Лейбніца, Вольтера, Татіщева, біблейської критики, вчений доклав його до "Повісті временних літ", піддавши її серії критичних операцій, згідно накресленій вище схемі:

1. Мала критика, а саме, встановлення істинного авторського тексту самого Нестора.

2. Історико-граматичне тлумачення тексту, незрозумілих слів, бо мова, окремі слова і цілі речення "виникають, квітнуть і зникають".

3. Вища фактологічна критика: чи оповідає Нестор "історичну подію чи казку", чи ґрунтовне його судження чи ні [101].

Комплексне опрацювання "Повісті временних літ" спонукало Шльоцера подати свідчення про життя Нестора, ґрунтуючись на інших джерелах, особливо на Києво-Печерському патерику. Коротко висвітлено історію східнослов'янського літописання на основі відомих списків у співставленні з аналогічними джерелами візантійського, центрально- і західноєвропейського походження. Високо цінуючи добросовісність Нестора, Шльоцер акцентує увагу, що "не додаючи нічого свого, він робить вірну виписку з візантійців і вже опісля, в особливому відділенні переходить до північного світу, який був їм невідомий" [102].

В розумінні Шльоцера всі прийоми вищої критики повинні спрямовуватися на відшукання історичної істини. "Перший закон історії: не говорити нічого хибного" [103]. Якщо неможливо докопатися до істини, то краще визнати це, ніж вигадувати щось своє. Існує сократівське вчене невідання, яке в очах знавців значно достославніше, і самому невідучому варте набагато більших зусиль, ніж всезнаючому його мудрість" [104]. Ось чому Шльоцер завжди вказував на власні помилки, сумніви, ускладнення, сподіваючись, що на-

ступники їх подолають.

З усіх недоліків сучасних йому істориків, Шльоцер особливо нападає на їх схильність до філологічних вправ. Слово брали навмання. Якщо воно одразу не виявляло схожості, то його "піднімають на етимологічну дибу і катують до тих пір, поки воно, ніби від болю, не зойкне і не дасть такого звуку, якого хочеться жорсткому слововідтворювачу" [105]. Сам Шльоцер визнавав цінність лінгвістичного аналізу і сам ним користувався, хоч і не завжди вдало. Так слово "діва" відтворювалося ним від німецького "Dieb" (зłodий) і т.д. Однак подібні ляпсуси не означають, що лінгвістичні пошуки Шльоцера взагалі позбавлені цінності. Володіючи багатьма мовами, вчений подав багате зібрання етимологічних зближень, котрі були для свого часу справжньою новиною [106]. Так, доводячи варязьке походження давньоруських князів, Шльоцер наводив аргумент, що Швецію фіни звать Ruotzi, а шведів Ruotzalainen. Крім того, в Бертинських аналах під 839 р. він знайшов повідомлення про прибуття до Людовіка Благочестивого візантійського посольства, в котрому були також "роси", що виявилися шведами [107]. Точка зору Шльоцера була пізніше підтримана академіком Шахматовим, котрого вельми важко звинуватити в норманізмі [108]. Символічну етимологію і довільні аналогії ("Москва"- від біблейського персонажа Мосха, "росіяни" - від "розсіюватися") вчений рішуче відкидав, а самій філологічній аргументації надавав другорядного значення.

Шльоцера критика руйнівна, скептична, що він і сам визнає. "Хай простять мені, що я більше руйную, ніж створюю, більше наводжу сумнівів, ніж вирішую, більше викорінюю байок, ніж пропоную істин. В області науки чи не стільки ж важливе викриття оман, як і віднайдення істини" [109]. Шльоцеровий гіперкритицизм є знаменням раціональних віянь Віку Просвітництва. Та й як було не обурюватись, коли Москву від Мосоха все ж таки продовжував, хоч і вже не так певно, виводити той же Ломоносов, так само як і визнавати часткову достовірність походження Рюрика від імператора Августа, хоч що "генеалогічну" знахідку спростував ще Ю.Крижанич у XVII ст. [110]. Байера російський енциклопедист назвав "божевільним" за доведення легендарності факту перебування апостола Андрія Первозваного в Києві [111]. Тому в галузі історичної критики Ломоносов був слабшим і від Татіщева, як зазначив О.Шапіро і тим паче від Шльоцера, залишаючись в історичній науці дилетантом [112]. Повернувшись до Шльоцерового "норманізму", варто навести судження С.Соловйова, котрий цього факту не визнає, хоча "за якістю тутешніх і чужих вістей" гетінгенець "і не міг не визнати перших князів норманами". Сам Шльоцер наводив ті аргументи, що варягів було порівняно небагато і тому від них через 200 років не залишилося слідів [113]. Таким чином, уважне прочитання творів історика та спирання на його неупередже-

них критиків дає змогу констатувати факт його непричетності до "норманської теорії в тому вигляді, як її інтерпретували найпалкіші борці з нею.

В дусі етичних імперативів Просвітництва Шльоцер сформулював моральні вимоги до вченого-історика:

1. Він повинен бути раціоналістом, вільно мислячою людиною.

2. Вчений повинен розрізняти релігію й церкву. Історія повинна сміливо стояти за правду, викривати вигадки і забобони, критично ставитись до вчення церкви [114]. Це причина відсутності провіденціалізму як принципу історіописання у Шльоцера, бо, як ми бачимо, релігія для нього - етична цінність, а не церковна догма.

3. Хибно усвідомлений патріотизм заважає безпристрасному вивченню історії. Якщо Г.Ф.Міллеру забороняють виголошення промови про варягів лише через те, що там варяги виводяться із Швеції, якщо для Росії вважають приниженням, що Рюрик, Синеус і Трувор були морськими розбійниками, то ніякий прогрес в історіографії неможливий" [115]. Шльоцер застерігає від занадто вираженої патріотичної або політичної заангажованості вченого, будучи, як істинний просвітник, космополітом. Ці етичні максими, виставлені вченим ще на початку XIX ст. не втратили й понині сучасного звучання.

Підводячи підсумок, зробимо спробу оцінити значення наукової спадщини Шльоцера для епохи Просвітництва і для науки в цілому. Це одночасно і легке і важке завдання, бо навіть такий історик науки як Е.Фютер у свій час висловлювався, що Шльоцер не був "значним істориком-мислителем" такого масштабу, як Д.Віко, чи як Вольтер [116]. На наш погляд це явна недооцінка його вкладу в науку як таку. Дійсно, Шльоцеру не є притаманною широта викладу і яскравість мови та стилю на вольтерівський зразок. Німецький вчений більш сухий і педантичний, менш схильний до мовно-стилістичних прикрас, влучних аналогій. Але найважливішим є те, що Шльоцер не вигадував подій історії, а вилучав інформацію з літописів і пам'ятників. "Вольтери роблять їх самі, або принаймні забарвлюють", - зазначав вчений з цього приводу [117].

Будучи сучасником Віку Просвітництва, Шльоцер не уникнув моди на компендіуми із всесвітньої історії, написавши на цю тематику кілька робіт, зокрема "Представлення загальної історії", подібно до Гаттерера, Лессінга, Гердера, Канта та інших. Однак ми цілком поділяємо ту думку, що найважливіші успіхи історичної думки Просвітництва випливають не з "універсальних" історій, бо дискусії навколо проблем історичного прогресу

були перш за все сферою філософії історії [118]. Шлях розвитку історії як науки був позначений конкретно-історичними дослідженнями. І такі роботи, зокрема "Загальну Північну історію", "Нестор. Російські літописи на старослов'янській мові" та менш значні праці Шльоцер представив науковій громадськості і читаючій публіці. На відміну від конкретно-історичних робіт істориків-романістів, він поділяв просвітительську концепцію прогресивного поступу історії. Очевидною є дихотомія між універсалістським підходом до неї з охопленням всіх часів і народів та інтересом до окремих епох, країн, регіонів. Це протиріччя, однак, згладжувалося тим, що Шльоцер вважав вивчення окремих проблем (зокрема торгівлі) та окремих народів як підготовку до опанування справді всесвітньої історії.

Тут ми підходимо до важливого висновку про історизм наукових поглядів Шльоцера. Історизм найчастіше асоціюється з безпосередньою реакцією консервативних сил Німеччини кінця XVIII- початку XIX ст. на радикальні ідеї французького Просвітництва і якобінської революції. Проте це є вірним лише по відношенню до реакційного крила німецького романтизму. Але ми маємо на увазі зрілий історизм, цілком самостійний і могутній духовно-історичний феномен кінця XVIII - першої половини XIX ст. Він виростав з власних коренів і його значення як такого феномену знаходиться на тому ж рівні, що і значення всього Просвітництва [119]. Коренями Шльоцерового історизму можна вважати просвітницький раціоналізм і його власний скептицизм. Однак, хоч сам вчений називав свою критику руйнівною, вона мала чималий відтворюючий потенціал. Визначаючи завдання всесвітньої історії, вчений писав: "Байки, романи і Вольтери показують, яким би він (від авт. - *світ*) міг бути. Моралісти, політики і дослідники природи визначають, яким він бути повинен. *Загальна історія повинна показати нам, яким чином цей світ в цілому і в частинах вчинився, тим, чим він перед цим був, і нині с: вона повинна минулий світ поєднати з нинішнім і запропонувати взаємне обох між собою відношення* [120]. - На жаль, цей задум Шльоцер не втілював в життя, і, не в останню чергу з-за вузькості емпіричної бази даних.

В конкретно-історичних дослідженнях вчений предстає перед нами як майстер історичної критики, як досвідчений джерелознавець, котрий зважає докази *pro et contra*, широко застосовує перевірку фактів методом "перехресного допиту" достовірних і відомих йому джерел. Виходячи з цього, виникає потреба відсунути момент становлення джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки до більш ранніх часів, принаймні до появи праці Шльоцера "Нестор" і віддати при цьому належне цьому вченому. Скептики можуть зазначити, що Шльоцер не створив системи джерельної критики. Але її не представили ні Г.Б.Нібур, ні Л.фон Ранке, їх замітки і джерелознавчі етюди навіть за обсягом значно менші шльоцерового "Нестора".

До своєї роботи в галузі історії і статистики, державного права і політики, включаючи публіцистику, Шльоцер підходив як до певної органічної єдності, а не як просто до суми самодостатніх, незалежних одна від одної наук. Тому його "енциклопедизм" був вужчим і не зачіпав точних і природничих галузей наукового знання. Але це скоріше перевага, ніж недолік вченого, який не поєднував природничої історії з історією людського суспільства, на відміну від Гердера, розуміючи несумісність цих понять. Що ж стосується схильності Шльоцера до розгляду перш за все державних "достопамятностей", то вона впливала з намірів бачити в історії конкретні дії і події, а не абстрактні уможлядні феномени. Щоправда,

саме звідси - недооцінка вченим культурно-історичних явищ, зокрема надбань античної цивілізації, що потрапили під вогонь Шльоцерового гіперкритицизму.

Талановитий, широко начитаний і оригінальне мислячий гетінгенець Шльоцер нерозривно асоціюється з епохою Просвітництва - часом розкріпачення людського духу. Безвідповідальним було б вимагати від вченого у всіх його творіннях випереджувати час, базувати висновки на рівні наукових вимог кінця ХХ ст. Історизм в історико-наукових дослідженнях полягає в тім, щоб визначити, яким міг стати вчений, творчість якого вивчається в тих умовах, коли він жив і творив, і яким він став. Життя і наукова спадщина А.Л.Шльоцера дають для цього достатньо матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шмидт А. Франц I и Мария-Терезия (1745-1765). // Шиндлинг А., Циглер А. Кайзеры. - Ростов-на-Дону, 1997. - С.294.
2. Исторический лексикон. ХУШ век. - М., 1997. - С.197.
3. Цит. за: Гульга А.В. Из истории немецкого материализма. - М., 1962. - С.23.
4. Романовская Т. Наука XIX-XX веков в контексте истории культуры. - М., 1995. - С.22.
5. Вейль Г. Математическое мышление. - М., 1989. - С.310.
6. Философский энциклопедический словарь. - М., 1998. - С.386.
7. Косминский Е.А. Историография средних веков. - М., 1963. - С.177.
8. Гуревич А.Я. Двойная ответственность историка // Новая и новейшая история. - 1997. - № 5. - С.73-74.
9. Хейзинга Й. Осень средневековья // Хейзинга И. Сочинения в 3-х томах. - Т.1. - М., 1995. - С.7.
10. Беленький И.Л. Историк в глазах современников и последующих поколений // ИНИОН АН СССР. Тезисы докладов конференции молодых специалистов. Май 1973. - М., 1973. - С.42-43.
11. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Шмидт С.О. Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии. - М., 1997. - С.121.
12. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 года. - М., 1993. - С.270.
13. Fueter E. Geschichte der neueren Historiographie. - München-Berlin, 1911. - S.371-373.
14. Achenwall G. Abriss der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten europäischen Reiche und Republiken. - Göttingen, 1749.
15. Вебер Б.Ф. Историографические проблемы. - М., 1974. - С.20.
16. Beinen M. Statistik, Politik und Staatengeschichte von Spittler bis Heeren. // Geschichtswissenschaft in Göttingen. Göttingen, 1987. - S.79-36.
17. Schlözer A.L. Theorie der Statistik. - Göttingen, 1804.
18. Gooch G.P. History and Historians in the Nineteenth Century. - London, 1913. - P.14
19. Шлецер А.Л. Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера им самим написанная // Отделение русского языка и словесности Академии наук. - Т.13. - СПб, 1875. - С.3-5.
20. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. - Т.1. - СПб., 1809. - С.6.
21. August Ludwig Schlözer und Russland. // Quellen und Studien zur Geschichte Osteneuropas. - Berlin, 1961. - Bd.IX. - S.46-47.
22. Шлецер А.Л. Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера... - С.201.
23. Модзалевский Б.Л. К биографии Августа Людвига Шлецера. - СПб., 1903.
24. Шлецер А. Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера... - С.117-118.
25. Schilf G. August Ludwig von Schlözer. // Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben. - Berlin, 1963. - S.91.
26. Вебер Б.Ф. Указ.соч. - С.22.
27. Черепнин Л.В. Русская историография до XIX в. - М., 1957. - С.191.
28. Келле В.Ж. Наука как компонент социальной системы // Методологические проблемы историко-научных исследований. - М., 1982. - С.16.
29. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. - Харьков, 1861. - С.12.
30. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1994. - С.257.
31. Косминский Е.А. Указ. соч. - С.194.
32. Gatterer J.Ch. Die Weltgeschichte in ihrem ganzen Umfange. - Göttingen, 1785.
33. Петров М.Н. Указ.соч. - С.12.

34. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - СПб., 1809.-С.3.
 35. Там же. - С.18.
 36. Петров М.Н. Указ.соч. - С.12.
 37. Лятошинский Н. Август Людвиг Шлецер и его историческая критика. - К.,1884. - С.42.
 38. Schlözer A.L. Versuch einer allgemeinen Geschichte der Handlung und Seefahrt in der ältesten Zeiten.-Rostock, 1761.
 39. Fueter E. Op. cit. - S.286.
 40. Шлецер А.Л. Об избрании королей в Польше. - СПб.,1764.
 41. Schlüzer A.L. Abhandlung über die Aufgabe: Konnte nicht die Ankunft des Lech in Polen zwischen den Jahren 500 und 560 gesetzt werden. - Danzig, 1767.
 42. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - С.19-20.
 43. Там же. - С.27.
 44. Бузескул В. Введение в историю Греции. - Петроград, 1915. - С.240.
 45. Wesendonck H. Die Begründung der neueren deutschen Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlüzer. - Leipzig, 1876. - S.152.
 46. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - С.27.
 47. Там же. - С.28.
 48. Правда Русская. Издание Шлецера. - СПб., 1767. - С.5.
 49. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - С.28.
 50. Schilfert G. Op. cit. - S.89.
 51. Кондорсэ Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. - М., 1936. - С.4-5.
 52. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - С.30-31.
 53. Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии в двух томах. - СПб., 1885.
 54. Раппопорт Х. Философия истории в ее главнейших течениях. - СПб., 1899. - С.27.
 55. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - С.11.
 56. Там же. - С.15.
 57. Там же. - С.12.
 58. Там же. - С.35.
 59. Там же. - С.66.
 60. Хвостова К.В., Финн В.К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. - М.,1997. - С.213.
 61. Herder J.G. Zur Philosophie der Geschichte. Eine Auswahl in zwei Bänden. - Bd.2. - Berlin, 1952. - S.376.
 2. Гулыга А.В. Гердер. - М., 1975. - С.95.
 63. Погодин М. От переводчика. // Шлецер А.Л. Введение во всеобщую историю для детей. - М., 1829. - С. VI.
 64. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - С.58.
 65. Трельч Э. Историзм и его проблемы. - М., 1994.- С.194.
 66. Фромм Э. Иметь или быть? - М., 1986. - С.32.
 67. Lessing. Die Erzeugung des Menschengeschlechts. // Lessing. Auswahl in drei Bänden. - Bd.3. - Leipzig, 1954. - S.4S2.
 68. Гердер И.Г. Идеи к философии человечества. - М., 1977.
 69. Виндельбанд В. История философии. - К., 1997. - С.445.
 70. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. - М., 1984.- С.29.
 71. Гулыга А. Кант. - М., 1981. - С.140.
 72. Тюрго А.Р.Ж. Последовательные успехи человеческого разума // Тюрго А.Р.Ж. Избранные философские произведения. - М., 1937.-С.52.
 73. Тюрго А.Р.Ж. Рассуждение о всеобщей истории // Там же. - С.78.
 74. Вайнштейн О.Л. Историография средних веков. - М.- Л., 1940.- С.131.
 75. Шлецер А.Л. Представление о всеобщей истории. - С.47-48.
 76. Там же. - С.59-89.
 77. Schilfert G. Op. cit. - S.84.
 78. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного. - М.,1997. - С.449.
 79. Schlüzer A.L. Theorie der Statistik. - S.93.
 80. Цит за: Warlich B. August Ludwig von Schlösser (1735-1809) zwischen Reform und Revolution, Ein Beitrag zur Pathogenese frühliberalen Staatsdenkens im späten 18. Jahrhundert. - Th.III Anhang. - Erlangen-Nürnberg, 1972. - S.37.
 81. Below G.v. Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen.- Leipzig, 1916. - S.3.
 82. Gottlob M. Geschichtsschreibung zwischen Aufklärung und Historismus. - Frankfurt / M., Bern, New-York, Paris, 1989.- S.39.
 83. Шлоссер Ф. История XVIII и XIX века. - Т.IV. - СПб., 1868.-С.184.
 84. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. - С.420.
 85. Руссо Ж.Ж. Рассуждение о происхождении и причинах неравенства между людьми // Руссо Ж.Ж. Трактаты. - М., 1969.
 86. Ломоносов М.В. Древняя Российская история // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. - Т.6. - М.-Л., 1952.- С.214.
 87. Лятошинский Н. Указ.соч. - С.43.

88. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. - С. XXXIV-XXXV.
89. Соловьев С.М. Шлецер и антиисторическое направление // Соловьев С.М. Собрание сочинений. - СПб., (б.г.). - Столбец 1581.
90. Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. // Український історичний журнал. - 1994. - № 1. - С.3-9.
91. Венелин Ю.И. Скандинавомания и ея поклонники или столетние изыскания о варягах. - М., 1842. - С.58.
92. Очерки истории исторической науки в СССР. - Т.1. - М., 1955. - С.190, 193-204, 220.
93. Котляров А.Н. К происхождению и сущности "крайнего" норманизма // Методологические и историографические вопросы исторической науки. - Вып.20. - Томск, 1992. - С.3.
94. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. В 3 частях. - Ч.III. - Л., 1971.
95. Черепнин Л.В. Шлецер и его место в развитии русской исторической науки (из истории русско-немецких научных связей во второй половине XVIII - начале XIX вв.) // Международные связи России в XVII-XVIII вв. - М., 1966. - С.183-218; Паскольский И.П. Антиноманизм и его судьбы // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы историографии. - Л., 1983. - С.35-41; Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII-первая половина XIX в.). - М., 1985.
96. Schlözer A.L. Allgemeine Nordische Geschichte. // Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und Engeland ausgefertigt. - Th.31. - Halle, 1771. - S.224.
97. Шлецер А.Л. Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера... Приложение Periculum antiquitates russicae, graecis collustratae luminibus. - С.393-418.
98. Там же. - С.290.
99. Там же. - С.295.
100. Кроче Б. Теория и история историографии. - М., 1998. - С.155.
101. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. - С.385-387.
102. Там же. - С.21.
103. Там же. - С. XXIX.
104. Schlözer A.L. Allgemeine Nordische Geschichte. - S.278.
105. Цит за: Лятошинский Н. Указ.соч. - С.13.
106. Черепнин Л.В. Указ.соч. - С.197.
107. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. - С.315-330.
108. Шапиро А.Л. Указ.соч. - С.194.
109. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. - С. XXIX.
110. Ломоносов М.В. Указ.соч. - С.216.
111. Шапиро А.Л. Указ.соч. - С.200.
112. Hildermeier M. Von der Nordischen Geschichte zur Ostgeschichte. Osteuropa in Guttinger Horisont. // Geschichtswissenschaft in Göttingen. - Göttingen, 1987. - S.107.
113. Соловьев С.М. Указ.соч. - Столбцы 1581-1582.
114. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. - С.431-432.
115. Там же. - С.430.
116. Fueter E. Op. cit. - S.3.
117. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - С.42-43.
118. Streisand J. Deutsche Geschichte und Deutsches Geschichtsdenken zwischen dem Siebenjdhrigen Krieg und dem Zusammenbruch des Reiches. // Das Jahrhundert Goethes. Kunst, Wissenschaft, Technik und Geschichte zwischen 1750 und 1850. - Berlin-Weimar, 1967. - S.42.
119. Родионов А.В. Историзм как смыслообраз немецкой культуры. // Исторические воззрения как форма общественного сознания. В 2 ч. - Ч.2. - Саратов, 1995. - С.73-74.
120. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. - С.3-4.

Resümé

August Ludwig Schlözer und aufklärliche Paradigma der Geschichte

S. Ganus

August Ludwig Schlozer ist ein bedeutender Representant des Aufklärungsdenkens Deutschlands 18. Jahrhunderts. Sein Gesichtskreis ist war Statistik, Geschichtswissenschaften, die er in der Gesamtheit als "Staatswissenschaft" betrachtet hatte. Eine Grundlegende Analyse seine Schaffens gibt uns Gemöglichkeit die Schlußfolgerungen zu ziehen, daß dieser Gelehrte basiert auf der Aufklärungsparadigme der Geschichte, hielt des wissenschaftlichen Diskurse der Historiographie. Seine Weltgeschichtliche Schema war weniger abstrakt, als "universale Geschichte" seiner Zeitgenossen. Die Grundlage solcher Behauptungen waren Ansichten Schlözers, daß die Geschichte ein Ergebniss vielen Faktoren ist. Ein bedeutender Beitrag des Gelehrten ist in die Entwicklung der Quellenforschung, All daß gibt uns Gemöglichkeit Schlözer zum bedeutenden Vertreter der Historiographie des 18. Jahrhunderts